

А. Кравченко

**СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА КЛАСИФІКАЦІЯ НЕПМАНІВ
УКРАЇНСЬКОГО МІСТА.**

На початку 1921 р. дозвіл вільної торгівлі та приватного підприємництва призвели до активізації нових для радянської держави економічних процесів. Так звані непмани, або нова буржуазія, за досить короткий час охопили своєю діяльністю всі сфери народного господарства країни.

Метою цієї статті є спроба визначити класифікацію непманів через дослідження сфер їх діяльності в українському місті 20-х років. В народному господарстві УСРР були сфери діяльності, де приватний капітал проявив себе найактивніше. І навпаки, в деяких галузях він майже не був представлений.

Питання походження і класифікації непманської буржуазії в радянській історіографії вивчалось недостатньо. Розглядалось це питання з суто класових підходів, крізь призму ідеологічної боротьби з буржуазними елементами, якими і були непмани. Як правило, буржуазія 20-х рр. згадувалася в працях, переважно пов'язаних з дослідженням соціальної структури радянського міста та історії ідеологічної та класової боротьби. Серед істориків-сучасників непу можна назвати Ю. Ларіна, А. Хоменко, М. Жирмунського [1].

Більш пізні дослідження по вивченню історії непу ми можемо знайти у В. Жиромської, В. Селунської, І. Трифонова, Л. Морозова [2].

Серед сучасників, які активно вивчають неп потрібно відзначити О. Сушка, С. Кульчицького, та ін.[3]

Розглядаючи шляхи походження непманської буржуазії можна зазначити, що вона формувалася, як за рахунок старої буржуазії дорадянського періоду, так і за рахунок вихідців з середовища селян та кустарів [4]. У 1921-1922 рр. приблизно половина від загальної кількості підприємств була орендована колишніми власниками [5]. В процесі формування нової буржуазії спостерігалися певні місцеві відмінності. В Росії, за твердженням І. Орлова, орендарями здебільшого ставали колишні господарі підприємств, а в Україні – нові підприємці [6].

Сферою діяльності, де непманська буржуазія проявила себе найактивніше була торгівля, і це зрозуміло: не маючи добре налагодженої і розгалуженої торговельної мережі, радянська держава на початку залучила як посередника приватний капітал в сферу збуту промислової продукції [7]. Приватний торговець зосередив в своїх руках наприкінці 1925 р. майже всю мережу роздрібної, 62% середньої і третину великої

торгівлі [8]. Статистичні дані свідчать, що непманам належало приблизно 90% ярмаркових та 70% постійних підприємств в роздрібній торгівлі [9].

До середини 20-х років, коли вдосконалювалася нормативно-правова система торгівлі, спостерігалася така динаміка кількості приватних торгових закладів. За друге півріччя 1922/23 р. налічувалось 9607 підприємств, а за перше півріччя 1923/24 р.- вже 62722 [10]. Швидкий ріст приватних підприємств в торгівельній галузі дозволив відновити на кінець 1922/23 р. 51,8% довоєнної торгівельної системи [11]. А на кінець 1926 р., за даними Інституту економічних досліджень НКФ, прибутковість торгівлі в два рази перевищувала довоєнний рівень [12].

Приватний підприємець часто не цурався незаконних методів накопичення капіталу, а інколи звичайного шахрайства. Наприклад, вміло використовуючи т.зв. "ножиці цін" та товарний дефіцит, в період, коли радянська влада ще не встановила твердий середній відсоток торгового прибутку, Вукоопспілка за одне півріччя 1926 р. отримала 13,5 млн. руб. чистого прибутку [13]. Або, наприклад, в 1924 р. непманами була зірвана хлібозаготівельна кампанія, під час якої підприємці, від імені Укрмуну (Українського мукомельного тресту) виконували 80% всіх хлібозаготівель. В Київському відділенні Укрмуну діяла, «подвійна» бухгалтерія: перша – для звітності, друга – для себе. До офіційної звітності заносилися фальшиві результати аналізу зерна, яке визнавалося неякісним, а тому не підлягало експортуванню [14].

Менш активно, ніж в торгівлі, приватний капітал проявив себе у промисловості. Долучивши до процесу відновлення виробництва в умовах виходу з економічної кризи приватних підприємців, радянське керівництво розуміло, що таким чином прискорить позитивні економічні процеси в країні.

З'явився новий прошарок населення, який міський перепис 1923 р. зафіксував як «господарі з найманими робітниками». Це були, в більшості, власники промислових закладів, більш-менш великі (звісно, не в дореволюційному масштабі) підприємці: фабриканти та заводчики, господарі ремісничих закладів з найманою робочою силою, підрядчики будівельних робіт і інші. Чисельність їх була дуже обмеженою - приблизно половина відсотку від загальної кількості непманів.

Незважаючи на малу чисельність, цей соціальний прошарок отримував найбільший обсяг прибутків та володів визначальною часткою капіталів. Сфера діяльності цієї категорії непманів була досить обмеженою і пов'язана, головним чином, з виробництвом предметів широкого споживання. Це були представники найтипівішої організаційно-господарської форми підприємництва: цензової промисловості. Вона мала

три соціально-економічні типи – державна, кооперативна і приватна, які вирізнялися між собою виробничими відносинами, умовами найму робочої сили, виробничими потужностями, місцем в економічному житті суспільства. Ознаками ценового промислового підприємства виступали два чинники: наявність найманих робітників, і потужність механічних двигунів. Підприємство вважалося ценовим, якщо мало 15 робітників за наявності механічного двигуна, або не менш ніж 30 - за його відсутності. Отже, цензом були не суто класові критерії, а конкретні соціально-економічні фактори. За формами власності недержавні ценові підприємства поділялися на приватновласницькі, орендні та концесійні [15].

Концесійні форми виробництва не мали поширення в Україні, і фактично залишилися на стадії організаційно-правового вирішення.

Підприємства ценової промисловості, які належали приватним особам, вирізнялися з-поміж інших показниками соціально-економічного розвитку, організацією праці, суто підприємницькою ініціативністю їхніх власників. Вони почали виникати в 1922 році.

В 1924 р. їх існувало – 490 таких підприємств, в 1925р. – 502, в 1926р. – 464, в 1927р. – 315 підприємств фабрично-заводської промисловості. Основну групу становили об'єкти харчовосмакової та борошномельної галузі [16].

В радянській Україні в цей час серед підприємців з найманими робітниками достатньо великий відсоток був тих, хто сферою своєї професійної діяльності обрав виробництво будматеріалів, як то цегли, цвяхів і т. ін., а також закладів ремонтного профілю, різноманітних текстильних фабрик, шкіряних заводів і т. ін. Ще однією галуззю, де змогла реалізувати себе ця категорія населення, було виробництво продукції харчування. Майже вся тютюнова, борошномельна, масло-молочна галузь була в сфері інтересів вищезазначених підприємців (окрім виробництва горілчаної продукції, яка офіційно з'явилася після скасування "сухого закону" в 1923 році, тут монополія повністю зберігалася за державою). В 1923 році, наприклад, в таких галузях, як харчова промисловість, з усіх 773 підприємств, 316 належали непманам, 312 – були державними, інші – належали кооперативам. Приблизно така ж ситуація спостерігалася і в шкіряній та паперовій промисловості [17].

Однією з найпоширеніших форм приватного господарювання була оренда. Держава здавала підприємства в оренду одразу після запровадження непу, ще до появи спеціальних законодавчих актів. Введення в експлуатацію дрібних підприємств приватними особами на орендних або суто власницьких засадах дозволяв декрет ВЦВК "Про кустарну і дрібну промисловість" від 7 липня 1921 р. та аналогічний декрет ВУЦВК від 26 липня того ж року [18]. Наприкінці 1921 р. на

правах оренди перебувало 6015 промислових підприємств, з них у користуванні приватних осіб знаходилося 1580, артілей - 256, кооперації - 544, державних органів – 82, решта (3553) закладів не вказали Українській економічній раді соціальний статус користувача [19].

Термін оренди залежав від конкретних обставин: (галузі промисловості, характеру виробництва), але не менше одного року за чинним законодавством.

Оренда, згідно угоди, передбачалася на строк до 12 років, але найчастіше підприємства орендували строком на 3-5 роки. Відсотково ж терміни оренди поділялися таким чином: 70% підприємств орендувалося від одного до трьох років, 15% - від 3-х до 5-ти, понад п'ять років – лише 5%, решту підприємств використовували не більше року [20]. Губраднаргоспи уважно розглядали заяви громадян на оренду, вивчаючи не лише їхнє соціальне походження, а й комерційну здатність, підприємницьку ініціативність, технічні можливості, фінансову калькуляцію, асортимент продукції, господарську обґрунтованість випуску обсягу продукції тощо [21]. Підприємства орендного фонду, які реально діяли, за кількісними і якісними показниками зосереджувалися переважно в руках приватних осіб. Наприклад, весною 1925 р. з усієї кількості орендних підприємств Київської губернії, приватним користувачам належало 71,8% [22]. Валова продукція всієї орендної промисловості в 1925/26р. становила 190 млн. руб. [23] Орендна промисловість давала 70% вартості місцевого бюджету [24], а її товарна маса перевищувала заклади місцевої промисловості в 2.5 рази [25]. Промисловий оборот 77 тис. орендних підприємств, як зазначав голова ВРНГ УСРР М. Рухимович восени 1925р., становив 303 млн. руб., або 21.5%, валового обороту всієї промисловості України [26].

Орендні підприємства представляли майже всі галузі промисловості, але основна кількість зосереджувалася переважно в борошномельній (млини, крупорушки тощо). Поліпшення загальноекономічної ситуації прискорило оренду промисловості, яка набула поширення після поступового відродження сільськогосподарського виробництва, тому не випадково переважали орендні підприємства харчової галузі. Якщо в 1922/23р. діяло 1709, то в 1924/25р. – 5095 орендних промислових закладів, з них 80% становили млини та маслобойні [27].

За даними ЦСУ з усіх закладів орендної цензової промисловості приватні підприємства становили в 1923/24р. - 24,3%, в 1924/25р. - 23,9%, у першому півріччі 1925/26 р. - 21,5% до загалу, а кількість зайнятих на них робітників не перевищувала 2,6% [28]. Такий низький відсоток робітників, зайнятих на приватних підприємствах пояснюється, по-перше, наявністю прихованого найму, а по-друге, не зарахуванням

до цієї категорії членів родини, які також залучалися до виробництва. Якщо ж подивитись на характер виробництва, то ми побачимо, як вже вказано вище, що це переважно борошномельне виробництво, яке завжди було, т.зв. «родинною справою». Природно, що на виробництві була зайнята вся родина орендаря.

Інша ситуація спостерігалася у видобуванні та розробці родовищ корисних копалин, на підприємствах хімічної промисловості. Тут приватний капітал майже не був представлений. За даними перепису промисловості України за 9 місяців 1923 р., станом на 1 жовтня 1923р. - в усій хімічній промисловості, не було жодного приватного власника. Приблизно така ж ситуація склалася і в гірничозаводській промисловості: - лише одне підприємство з 294 було недержавним [29].

Досить потужно приватний капітал був представлений і в кустарно-ремісничій промисловості. У відповідності до радянського законодавства про кустарну і дрібну промисловість (1921р.) значна частина дрібних закладів була денаціоналізована і це дало можливість ремісникам почати розвивати власну справу.

У переписах ця група зафіксована, як «господарі, які працювали лише з членами родини» – це володарі дрібних промислових та кустарно-ремісничих закладів, які працювали в складі своєї родини і не наймали робочу силу ззовні. Також до цієї категорії можна віднести і володарів різноманітних трактирів [30]. Перепис міської людності 1923 р. зафіксував таку соціальну групу, як «господарі закладів трактирного промислу», до якої входили власники готелів та постійних дворів. Їх налічувалося в Україні всього 436 осіб.

Дуже привабливою для кустарів-ремісників була ця сфера діяльності і через те, що тут було майже не можливо здійснювати державний контроль за їх прибутками. Сфера діяльності кустарів та ремісників не виходила за рамки виробництва товарів широкого вжитку та побутових послуг. Серед них переважали наступні професії: чоботарі, годинникарі, кравці, ювеліри і ін. [31].

Великий відсоток “господарів, які працюють лише з членами родини” були зайняті і в сільському господарстві. Якщо казати про міста, то це переважно ті господарі, які займалися сільськогосподарською працею в межах міста (переважно городництвом та садівництвом), або на його околицях та реалізовували свою продукцію.

Значну частину дрібної буржуазії міста складали “господарі-одинаки”. Скоріш за все, вони представляли собою найнижчий щабель цього соціального прошарку. Це були кустарі та ремісники, які власне самі здійснювали промисел, без будь-якої допомоги і користувалися досить нескладним інвентарем. До цієї категорії належали і дрібні

торгівці, які здійснювали торгівлю з рук або з лотків, з мішків і т. ін. Але все ж таки – це були самостійні господарі, і в них з одного боку - була можливість переходу до більш заможних прошарків, а з іншого – вони втрачали свою самостійність і поповнювали ряди робітників, безробітних, а іноді маргіналізованих елементів. В цілому це була достатня велика група населення, яка складала приблизно 8 % від загальної кількості непманів [32].

Нарешті до складу міської буржуазії входила переважна більшість групи "допомагаючі члени родини". Членами родини визнавалися родичі всіх ступенів та прийомні діти, які мешкали разом з господарем, вели з ним господарство і не отримували за свою роботу від господаря заробітної платні в будь-якій формі. Так звана категорія "допомагаючі члени родини" самостійної ролі не відігравала і належала до тієї ж соціальної групи що, і голова родини [33].

Ще однією групою підприємців, але вже неактивною були т.зв. рантьє. Це категорія громадян, яка існувала переважно за рахунок дрібного домоволодіння та на прибутки від спекулятивної торгівлі. Підприємницька діяльність населення поширювалася, і на об'єкти нерухомості, тобто житлові будинки, колишні готельні приміщення. Вони також були націоналізовані, а тому постало питання про повернення їх колишнім власникам. 18 жовтня 1921 р. уряд УСРР дозволив операції з нерухомим майном, але повертав будинки не у власність, а виключно на правах користувачів [34].

Право користування будівлями, яке здобували приватні особи, дозволяло їм займатися відповідним бізнесом. Майже 80 % житлових будинків і 58 % житлової площі зосереджувалося в руках приватних осіб. Бюджетне обстеження домоволодіння в 1925/26 р., показало, що за рахунок оренди живуть 42% домовласників в Києві, 20,8% - в Луганську, 50% - у Вінниці, 10,5% - в Глухові. В оренду брали, головним чином, приватні особи, у тому числі і підприємці. [35].

Цікавим є те, що ця, так звана, неактивна буржуазія майже в два рази перевищувала кількість активної буржуазії [36].

Отже, можна сказати, що соціально-професійна класифікація непманів була дуже строкатою та неоднорідною. Підприємцями були і ремісники-одинаки і власники досить великих підприємств, і торговці, і орендарі.

Швидкий ріст нової буржуазії в містах пояснюється тим, що в умовах непу радянська держава надавала всіляку підтримку розвитку дрібного виробництва і пожвавленню товарообігу, що забезпечувало високий темп росту чисельності зайнятих в приватному підприємстві.

Нова буржуазія швидко розвинулась та охопила своєю діяльністю майже всі сфери життя радянського міста 1921-1928 рр.

Примітки:

1. Ларин Ю.М. Частный капитал в СССР. – М.-Л., 1927.; Ларин Ю.М. Итоги, пути, выводы новой экономической политики. – М., 1923.; Хоменко А.Г. Сучасне українське місто в класовому відношенні. – Х., 1925.; Хоменко А.Г. Населення України 1897-1927рр. – Х., 1927.; Жирмунский М.М. Частный капитал в товарообороте. – М., 1924. Жирмунский М.М. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. – М., 1927.
2. Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры. – М., 1988.; Жиромская В.Б. После революционных бурь: население России в I-ой пол. 20-хгг. - М., 1996.; Селунская В.М. Изменение социальной структуры советского общества, 1921-середина 30-х гг. – М., 1979.; Селунская В.М. Социальная структура советского общества: история и современность. – М., 1987.; Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы непа (1921-1937). – М., 1960.; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М., 1975.; Морозов Л.Ф. Очерки истории идеологической деятельности КПСС: октябрь 1917-1937гг. – М., 1985.; Архипов В.А. Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле: 20-е – начало 30-хгг. – М., 1978.
3. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. – К.,1995.; Кульчицкий С.В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928рр). – К., 1996.; Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921-1929рр). – К., 2003.
4. Изменение социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х гг. – М., 1979. – С. 116-117.
5. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа.- Л.,1969.Ч.1. - С.73.
6. Россия нэповская. Под общей редакцией акад. А. Н. Яковлева. – М.,2002. – с.136.
7. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923г. Т.20,вып.1, ч.2. С.183, 201, 282.
8. ЦДАВО України, ф.228, оп.5, спр. 210, арк.23-24.
9. Мингулин И.Г. Пути развития частного капитала. М.; Л., 1927. – С.58.
- 10.Танталевский Д.Н. Частно-торговый капитал на Украине, его размеры и методы регулирования. // Хозяйство Украины. – 1925. № 3. – С.96.
11. ЦДАВО України, ф.337, оп.1, спр.780, арк.1-4.
12. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. – М., 1927, - С.215.
13. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. – М., 1927, - С.142-143.

-
14. Там само, с.116.
 15. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921-1929рр.). – К., 2003, - С.48-49.
 16. Україна: статистичний щорічник на 1928 рік. – Х., 1928. С.192.
 17. Промисловість України за 9 місяців 1923 року, Серія ІХ, табл. ХУІ. – Х.,1923.
 18. СУ України. – 1921. - № 14. – с.144.
 19. Промышленность Украины в 1921 году (Из отчета Украинского экономического Совета « Народное хозяйство в 1921 году»). – Х., 1922. – С.8.
 20. Литвак Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924-1925 гг. и перспектива её развития // Хозяйство Украины. 1926. №7. – с.87.
 21. Порядок заключения договоров об аренде //Хозяйство Украины. – 1923. - №3 – с.4-6.
 22. Бабат Мих. Убыточность частной промышленности // Украинский экономист. – 1925.- № 91.
 23. ЦДАВО України, ф.539, оп.4, спр.315, арк.3.
 24. Храмов В. Местная промышленность в местном бюджете // Украинский экономист. – 1925. - № 73.
 25. Литвак Н. Состояние арендной промышленности... - С.82.
 26. Вторая сессия ВУЦИК. Состояние арендной промышленности. Доклад председателя ВСНХ М.Л. Рухимовича // Украинский экономист. – 1925. - № 17.
 27. Литвак Н. Состояние арендной промышленности... - С.80.
 28. ЦДАВО України, ф.337, оп.1, т.3, спр.6707, арк.6
 29. Промисловість України за 9 місяців 1923 року, Серія ІХ, табл. ХУІ. – Х.,1923.
 30. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923г. Ч.1. Общие предварительные сведения о городах и их населении. – М.; ЦСУ, 1924. – С.60.
 31. Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг: Проблемы социальной структуры. – М.: Наука, 1988. – С.131.
 32. Там само, с.102.
 33. Там само.
 34. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. – М., 1927, - С.219.
 35. ЦДАВО України, ф.2623, оп.1, спр.3307, арк.36-39.
 36. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923г.// Тр. ЦСУ СССР. Т.20, вып.3, ч.2, С.215, 287, 143.